

kapitola III

MEDICÍNA STAROVĚKU

Na konci poslední doby ledové, zhruba před 10 000 lety, začala revoluce, která rozhodujícím způsobem ovlivnila symbiózu lidské společnosti a nemocí. Jak už jsme viděli v předchozí kapitole, lidská společnost se naučila domestikovat a využívat zvířata; chovat je za účelem zajištění výživy, zapřahat je do potahů a nasazovat jim postroje pro šarvátky a války. Stále hlubší znalosti půdy, semen a střídání ročních dob umožnily pravidelné sklizně úrody k zajištění výživy. Rostl počet obyvatel a zároveň s tím vzkvétala i umění a řemesla. Kultivovalo se vypravěčské umění, začala se vytvářet paměť lidstva, kněží zabezpečovali svými rituály úlitby bohům.

V době bronzové (zhruba od roku 4000 př. n. l.) se zdokonalila práce s kovy, začalo se využívat objevu kola, racionalizovalo se měření času i prostoru a byl vynalezen kalendář. Podpory se dostalo vzdělání i správě měst, začaly se vybírat daně a hromadit poklady, byly formulovány a vyhlášeny nové zákony, říše rostly a mohutněly. Výsledkem tohoto vývoje, v němž vznikala abeceda civilizace, byly nezbytně i nové přístupy k léčení nemocí a poprvé i jejich zaznamenávání v písemné podobě. Po předchozím prehistorickém období medicíny začíná její skutečná historie.

MEZOPOTÁMIE

Kolem roku 3000 př. n. l. se teplá a úrodná oblast Středního východu mezi vodami Tigridu a Eufratu stala kolébkou hned několika prvních velkých světových civilizací: na Eufratu to byl sumerský městský stát Ur, založený asi 160 kilometrů proti proudu od Perského zálivu a ještě dále pak Babylón. Na řece Tigrid vznikla Asýrie a později i Ninive (v blízkosti Mosulu v dnešním Iráku). Asýrie později přemohla Babylón a Ninive dosáhla svého vrcholu za králů Sinacheriba (705–681 př. n. l.) a Aššurbanipala (668–627 př. n. l.); ninivský vpád do Persie v roce 608 př. n. l. je oslavován i v bibli.

Na tato slavná království dávné Mezopotámie („Krajiny mezi řekami“) zůstalo velké množství památek, ať už v podobě archeologických

vykopávek nebo psaných textů, jež umožňují rekonstruovat posloupnost jednotlivých dynastií a božstev, jakož i příslušných agrárních a úřednických infrastruktur.

Léčitelské praktiky té doby však pro nás zůstávají poněkud zahaleny, i když mezi přibližně 30 000 hliněnými tabulkami pokrytými klínovým písmem bylo nalezeno i více než tisíc tabulek z lékařské knihovny samotného Aššurbanipala. Lze v nich nalézt jak diagnostické a prognostické údaje, tak i informace o nejrůznějších léčivech a jejich ingrediencích. Jsou datovány do 7. století př. n. l., ale sumersko-asyrské léčitelské tradice, jež jsou v nich zachyceny, sahají mnohem dále do minulosti.

Nejdůležitější z těchto textů, nazvaný *Pojednání o lékařských diagnózách a prognózách*, obsahuje na 40 tabulkách kolem 3000 hesel. V zásadě jde o seznam tehdy známých chorob, z nichž některé lze identifikovat i dnes:

„Pacient vytrvale kašle. Vykašláváný hlen je hustý a často s příměsí krve. Jeho dech hvízdá jako flétna. Ruce má studené, nohy teplé. Snadno se zpotí. Činnost srdce je narušena.“ Nepřipomíná vám tento popis tuberkulózu?

Často se zde vyskytují choroby očí a zmínka o „smrduté“ chorobě s distenzí (roztazením) břicha zase naznačuje, že by mohlo jít o některou z chorob z vitaminového deficitu, příznačných pro novou ekonomiku založenou na pěstování obilovin.

Interpretace chorobných stavů vycházela většinou z různých znamení a především z věsteb založených na pozorování jater obětovaných zvířat (hepatoskopii), neboť právě játra byla považována za sídlo života. Při stanovování prognózy onemocnění se užívalo mj. technik jako pozorování plamene. V medicínské praxi se mísily náboženské rituály s empirickými léčebnými postupy. V dochovaných textech jsou uváděny tři typy léčitelů, kteří ovšem navzájem úzce spolupracovali: věštcí a jasnovidci (bârû), specializující se na věštění osudu, kněží (âshipu) zabývající se zařikáváním a vyháněním ďábla a konečně lékaři (âsû), kteří podávali léky, obvazovali rány a prováděli i chirurgické zákroky. U dvora měl rozhodující slovo lékař, který byl povinen přísahat věrnost a poslušnost.

Šestý král první dynastie babylónských vládců slavný Chammurabi (1728–1686 př. n. l.) byl mocným panovníkem, který z Babylónu učinil obávanou říši. Vedle matematických pojednání, slovníků a astrologických i magických spisů, jež přinesly jeho říši slávu, byl jeho největším dílem slavný *Zákoník*, jehož 282 paragrafů řešilo právo občanské, rodinné i pracovní. Chammurabiho zákoník, vyrytý do dva metry vysoké stély, nalezené v roce 1902 v íránských Súsách a uchovávané dnes v pařížském Louvru, obsahuje i instrukce týkající se vý-

konu lékařského povolání. Stanovují jednotlivé kroky postupu léčby, škálu odměn v závislosti na pacientově postavení (rozlišuje se člověk urozeného původu, svobodný občan a otrok) a konečně i hrůzně drakonické tresty za nekompetentnost nebo neúspěch léčby. „Pokud lékař provede plnoprávnímu občanu bronzovým nožem obtížnou operaci a zachrání jeho život ... náleží mu odměna 10 šekelů stříbra (to tehdy bylo více než příjem řemeslníka za celý rok); jestliže ale tomuto urozenému muži přivodí smrt, bude mu useknuta ruka. Pokud lékař způsobí smrt otroka, je povinen poskytnout náhradou jiného.“

Obyvatelé dávné Mezopotámie spatřovali zásahy bohů prakticky ve všem: za nemocemi hledali vpád zlých duchů, kouzla a čáry, zlou vůli nebo porušení tabu; nemoc pro ně byla současně rozsudkem i trestem. Asyrský text z doby přibližně 650 let př. n. l. popisuje příznaky epilepsie démonologickými pojmy: „Pokud se u sedícího pacienta jeho levé oko stočí ke straně, ústa se zkroutí a začnou z nich vytékat sliny, a jeho levá ruka a noha i levá strana trupu jsou stíženy křečemi jako u porážené ovce, jedná se o *migtu*. Je-li člověk během záchvatu při vědomí, je možné démona z těla vyhnat; pokud nikoli, démona vypudit nelze.“

Bolesti hlavy a šije, trávící potíže nebo impotence – to vše bylo chápáno jako nedobrá znamení, jejichž léčba spočívala v odhalení zodpovědných démonů a v jejich vyhánění pomocí zařikávání a zaklínání. Pokud se za určitou chorobou spatřovala přímo vůle boží, pak se na ni pohlíželo spíše jako na předzvěst smrti. Jen ve výjimečných případech byly choroby připisovány působení chladu, prachu či sucha, zahánění a rozkladu, podvýživě, pohlavnímu styku či jiným přirozeným příčinám.

Tělesné příznaky se naši předkové pokoušeli léčit empirickými prostředky. Babylóňané vypracovali rozsáhlý seznam léčivých látek – *materia medica*. Na tabulkách je zaznamenáno kolem 120 minerálních a 240 rostlinných látek. Vedle nejrůznějších olejů, medu, včelího vosku a mléka tvořily jejich ingredience i hořčice, oleandr a čemeřice; senna a ricinový olej sloužily jako laxativa; obvazy na rány byly napouštěny sušenou vinnou usazeninou, solí, olejem, pivem, jalovcem, léčivým bahnem nebo sádkem ve směsi s alkalickou zemínou a odvary z léčivých rostlin. Pomocí destilace se vyráběly esence z cedrového a jiných těkavých olejů. Výkaly a chlévská mrva sloužily k přípravě léčiv určených k vyhánění zlých démonů.

Tyto empirické léčebné postupy byly doprovázeny uměním prognózy, založeným na znalostech astrologie, sestavování horoskopů a věštění budoucnosti ze zvířecích vnitřností. Nicméně vzhledem k vysvětlování nemocí převážně na základě působení nadpřirozených sil je třeba medicínu staré Mezopotámie řadit spíše k magii. Podobný cha-

rakter měla i medicína starého Egypta, která se vyvinula zhruba ve stejné době a používala obdobných léčitelských praktik (včetně modlení, magických obřadů, zaklínání, zařikávání a obětování), jakož i srovnatelných léčivých prostředků a chirurgických výkonů.

EGYPT

K rozkvětu Egypta došlo za vlády faraonů ve třetím tisíciletí př. n. l.; obrovské pyramidy v Údolí králů, pocházející z doby kolem roku 2000 př. n. l., dodnes naznačují, jak mocná to byla říše a jak obrovské měla ambice i technologické možnosti a schopnosti. Rovněž nejstarší písemné doklady medicínských praktik starého Egypta pocházejí z druhého tisíciletí př. n. l.; zachycují ovšem i tradice daleko starší. Nejdůležitější z nich jsou dva papyry, objevené až v 19. století našeho letopočtu – první Edwinem Smithem, druhý Georgem Ebersem.

Smithův papyrus (pocházející z doby kolem roku 1600 př. n. l., nalezený v blízkosti Luxoru a pojmenovaný podle svého nálezce, amerického egyptologa Edwina Smitha) obsahuje 48 chirurgických případů, včetně různých poranění, probíraných doslova od hlavy až k patě, a popisuje jejich prognózu a léčbu.

„Vyšetřuješ-li člověka s vykloubenou dolní čelistí a zjistíš, že má ústa otevřená a nemůže je zavřít, vlož své dva palce do jeho úst na oba konce dolní čelisti a zbylé prsty svých rukou zasuň pod jeho bradu a snaž se, aby [konce dolní čelisti] zapadly dozadu a byly tak znovu na svém místě.“

K chirurgickým diagnózám patřily nejrůznější otevřené rány, fraktury a abscesy; prováděla se již také obřízka. Zlomeniny se fixovaly přiložením zvířecích kostí a textilií napuštěných pryskyřicí. Smithův papyrus podává také výčet různých typů obvazů, výztuh a rovnátek, ucpávek, výplachů, kauterizačních prostředků atd.

Papyrus přesvědčivě dokazuje, že medicína starého Egypta měla vedle magicko-religiózní i empirickou složku. Obdobně tzv. Londýnský papyrus (přibližně 1350 př. n. l.) popisuje péči o matku a dítě a tzv. Káhúnský papyrus (přibližně 1850 př. n. l.) gynekologickou péči, včetně zjišťování těhotenství a ochrany proti početí, pro niž doporučoval užití pesarů. Zdá se, že tehdejší antikoncepční opatření – zaměřená na zablokování cesty spermatu – reálně fungovala, neboť Egyptané skutečně dovedli regulovat porodnost a velikost rodin, aniž by praktikovali infanticidu čili „vraždění neviňátek“.

Zásadním medicínským dokumentem, de facto nejstarší zachovanou učebnicí medicíny, je Ebersův papyrus pocházející z Théb, při-

bližně z roku 1550 př. n. l. Je to papyrus o délce více než dvaceti metrů a text na něm zachycený se jednak zabývá důvody nejrůznějších onemocnění, jednak doporučuje terapeutické postupy k jejich léčení, včetně zařikávání a zaklínání. V těchto i dalších zdrojích jednoznačně dominuje magie. Doporučují se zde nejrůznější amulety, v léčbě se užívá liturgických zpěvů a vzývání příslušných božstev, z nichž nejoblíbenější byli bůh slunce Ré, bůh moudrosti s hlavou ibise jménem Thowt (příbuzný pozdějšímu řeckému Hermovi nebo římskému Merkurovi) a také bohyně Isis (Éset) a její syn Hór, který byl mj. bohem zdraví a jehož oko se stalo podkladem pro dodnes populární přívěsek.

V Ebersově papyru se můžeme dočíst o 15 různých onemocněních břicha, 29 chorobách očí a 18 nemocech kožních. Je zde uvedeno 21 různých způsobů, jak léčit kašel. Nalezneme zde kolem 700 léků a 800 předpisů na přípravu léčivých přípravků, především rostlinného, ale i minerálního nebo živočišného původu. K léčbě šerosleposti se doporučovalo užívat smažených býčích jater, což byl nejspíše důsledek empirie – játra jsou totiž bohatým zdrojem vitamínu A, jehož nedostatek toto onemocnění způsobuje. Ostatně poruchy zraku byly tehdy velmi časté a existovalo mnoho různých léčebných přístupů:

K vyhnání očního zánětu rozdrť stonky jalovce, máčeje ve vodě, přilož na oči nemocného a dosáhneš rychlého uzdravení. K léčbě zrn na oku připrav lék z cylviria, měděnky, cibule, modré skalice, drceného dřeva – to vše smíchej a aplikuj na oko.

Při žaludečních obtížích se doporučoval odvar z kmínu, husího sádla a mléka, ale i exotičtější léky, jako byl např. nápoj připravený z varlat černého osla nebo směs extraktů z vulvy a penisu. K léčbě holohlavosti se užíval prášek z rozdrčené černé ještěrky. Růstu vlasů měla napomáhat i mast připravená z hrošího, lviho, krokodýlího, husího, hadího a kozorožího sádla.

Egyptská medicína vycházela z léčivých účinků mnoha druhů ovoce i zeleniny a využívala v léčbě i pryskyřic stromů, včetně myrhy a kadidla. Jako projímadel se užívalo (podobně jako v Mezopotámii) rostlinných extraktů – zejména senny, kolokvinty a ricinového oleje. K léčbě různých onemocnění sloužila i oslí slezina, prasečí mozek, medem oslazená želví žluč a sádlo různých druhů zvířat. Jako adstringentních (stahujících) a dezinfekčních přípravků se užívalo antimonu, mědi a dalších minerálů. Léčivé přípravky starých Egyptanů obsahovaly česnek, cibuli, tamaryšek, cereálie, různé druhy koření, pryskyřic a klovatin, datlí, čemeřice, opia a konopí a aplikovaly se ve formě pilulek, mastí a krémů, obkladů a zábalů, vykuřovadel, inha-

lačních směsí, kloktadel a čípků; v některých případech se dokonce zaváděly i do močové trubice.

Z archeologických nálezů i dochovaných papyrů si můžeme udělat určitou představu i o tom, jak se medicína ve starém Egyptě – tedy alespoň mezi příslušníky tehdejší elity – provozovala. Zčásti byla hierarchicky organizována a spadala pod státní kontrolu; úkolem lékařů bylo mj. dozírat na dodržování hygieny při veřejných pracích nebo v armádě, na pohřbívání i na zdraví příslušníků faraonova dvora. Právě dvorní lékaři tvořili vrchol medicínské pyramidy. Podobně jako různé bozi ovládali jednotlivé části lidského těla, tak se i lékaři označovaní hieroglyfem *sunu* specializovali na jednotlivá onemocnění či jednotlivé tělesné orgány. Řek Hérodotos zaznamenal v 5. století př. n. l., že v Egyptě je „každý lékař uzavřen do studia a léčby jedné choroby ... někteří se věnují léčbě chorob oka, jiní zase poruch hlavy, další se starají o zuby a jiní si dovedou poradit s chorobami střev“.

Podobně jako v Mezopotámii tvořili i v Egyptě lékaři pouze jednu ze tří součástí tehdejší medicínské péče. Dalšími dvěma součástmi byli kněží bohyně Sachmet a kouzelníci. Dochovala se dokonce jména některých z tehdejších léčitelů. Tak např. Irje – správce panovníkova rekta – byl nejpravděpodobněji odborník na výplachy faraonových vnitřností. Egyptané připisovali těmto výplachům božský původ, neboť za jejich objevitele byl považován bůh s hlavou ibise a jménem Thowt, a používali jich velmi často. Podle tradičního přesvědčení bylo totiž jednou z nejdůležitějších podmínek zachování zdraví nedopustit, aby potrava ve střevním traktu setrvala příliš dlouho a mohla zde tedy podléhat hnilobě a rozkladu. Zachovalo se také jméno léčitelky Pesešt, jejímž úkolem bylo dohlížet na zdraví faraonových žen a která je důkazem toho, že i v Egyptě (podobně jako v Mezopotámii) existoval obor medicíny, který lze považovat za předchůdce dnešního ženského lékařství. A konečně zde byl i tolik oslavovaný Imhotep („Ten, kdo přichází v míru“), nejvyšší hodnostář krále Džósera (kolem roku 2700 př. n. l.), známý jako astrolog, kněz, mudrc (dnes bychom řekli filozof) a také stavitel pyramid (např. stupňovité pyramidy v Sakkáře), ale především jako lékař.

Imhotep byl pro Egypt totéž, co pro Řecko bůh Asklépios (latinsky Aesculapius). Jeho výroky byly později zaznamenány, ochraňovány jako součást myšlenkového dědictví, a během několika následujících generací dokonce definovány. Ke skutečnému rozkvětu Imhotepova kultu však dochází teprve kolem roku 300 př. n. l., kdy pod jeho jménem – stejně jako pod jménem Asklépiovým – začaly vznikat léčebné svatyně. V jejich prostorách se nemocní ukládali ke spánku, aby je ve snech mohli navštěvovat bozi či jejich poslové (nejčastěji v podobě hadů) a zvěstovat jim charakter onemocnění, jímž trpí, i způsob,

jímž ho lze vyléčit. Z dnešního hlediska bychom na tato zařízení mohli pohlížet jako na jakési inkubační nebo spánkové laboratoře, kde se kromě nejrůznějších onemocnění léčila také neplodnost.

Egyptané věřili, že zdravotní stav člověka ohrožují jak pozemské, tak nadpřirozené síly – zejména pak nejrůznější zlí duchové pronikající do organismu tělesnými otvory a vysávající z oběti životní sílu. Zdraví spojovali se správným způsobem života, žitým podle pokynů bohů, duchů i mrtvých předků. Nemoc byla naopak chápána jako důsledek nerovnováhy těchto vztahů a léčba jako způsob obnovení rovnováhy pomocí proseb, zařikávání a dalších rituálů. Tak např. člověku stíženému slepotou se doporučovalo vzývat boha těmito slovy: „Ptah, vládce Pravdy, obrátil svou spravedlnost proti mně a oprávněně mě potrestal. Smiluj se nade mnou a uráčiž se pohlédnout na mě milosrdným a shovívavým pohledem.“ K ošetřování spálenin se doporučovalo potírat postižené místo mlékem matky, která kojila dítě mužského pohlaví, a opakovat při tom slova, jimiž oživovala svého popáleného syna Hóra bohyně Éset (Isis): „Mám v ústech vodu a mezi mýma nohama teče řeka Nil; přicházím uhasit oheň.“

Chirurgie se ve starém Egyptě omezovala na ošetřování úrazů a kostních zlomenin; používalo se při tom sutur (sešití) a kauterů (vypalování), jakož i obvazování ran k usnadnění hojení; na rány se přikládala kombinace medu s tukem nebo pryskyřicí; žádné z tehdy užívaných chirurgických nástrojů se však nedochovaly. Anatomické znalosti zůstaly omezeny na kosti a nejdůležitější orgány. Jak vyplývá z procesu mumifikace, Egyptané nerespektovali tabuizaci vztahující se na otevírání mrtvých lidských těl; nicméně osoby zabývající se balzamováním tvořily samostatný cech, který nepatřil k vyšší kastě; navíc je třeba dodat, že cílem mumifikace bylo zachovat tělo zemřelého intaktní, a proto nebylo otevíráno. K vyjmutí orgánů se používalo jen miniaturních incizí. Mozek se odstraňoval pomocí speciálních háků nosními otvory, zatímco srdce – které bylo považováno za sídlo duše – bylo ponecháváno na svém místě.

Podle egyptských medicínských teorií přicházely lidské bytosti na svět sice zdravé, avšak náchylné k nejrůznějším chorobám, jež mohly být vyvolány nejen démony, ale také vnitřním zahňíváním a rozkladem. Za základ života se považovalo dýchání a tehdejší spekulativní fyziologie označovala za centrální orgán srdce, na něž navazovala bohatá síť cév transportujících mezi jednotlivými částmi organismu krev, moč, vzduch, sperma, slzy i pevné odpadní látky. Tato cévní síť se přirovnávala k řece Nilu s jejími četnými přítoky a kanály, a podobně jako u vodních systémů bylo i u této sítě ze všeho nejdůležitější nepřipustit její ucpaní. Proto tolik obav z možnosti jejího uzavření rozkládající se potravou a stolicí, proto usilovná snaha zabránit tvor-

bě hnisu a neustále očišťovat vnitřnosti pomocí laxativ. Hérodotos vzpomenu na to, že každý měsíc byl po dobu tří dnů bez jídla, aby se tělo za pomoci emetik* a klystýrů mohlo zbavit nežádoucích odpadních látek.

Podobně jako Mezopotámie i impozantní politický systém starého Egypta směřoval k organizované lékařské praxi. Nicméně první přesvědčivé doklady o existenci písemných lékařských textů pocházejí až z řecké civilizace.

ŘECKO

Kolem roku 1000 př. n. l. se v oblastech kolem Egejského moře usídlilo několik populací, z nichž později vzniklo obyvatelstvo Řecka. Byla to iónská oblast (západní pobřeží Malé Asie), řecká pevnina a Peloponnésos, a konečně i ostrovy nacházející se mezi nimi.

Kolik medicínských znalostí převzali Řekové od Egyptanů, zůstává dodnes sporné. Nicméně na ostrově Kréta, který leží mezi Řeckem a Afrikou, vznikla po roce 2000 let př. n. l. vyspělá mínojská civilizace, proslulá nádhernou keramikou a freskami, které byly nalezeny nejen v Knóssu, ale i v dalších palácích; v těsném kontaktu s Egyptem byli nesporně Řekové mykénského období (kolem roku 1200 př. n. l.), kteří také prokazatelně převzali od Egyptanů některé léky. Nicméně mezi staroegyptskou a novořeckou medicínou existovaly zcela zásadní rozdíly.

O řecké medicíně z doby před 5. stoletím př. n. l., z níž se dochovaly první psané texty, toho víme málo. Je ovšem nepochybné, že už nejstarší Řeky v případě nemoci léčili lidoví léčitelé, jakož i kněží užívající zaříkávání anebo nejrůznější léčivé látky. Lásku ke sportu vedla velmi brzy (olympijské hry začaly být organizovány již v roce 776 př. n. l.) ke vzniku profese instruktorů pro různá fyzická cvičení, koupele, masáže a správnou výživu. Pro celou řeckou civilizaci, podobně jako později pro civilizaci římskou, byl ideální muž spojován s vrcholnou fyzickou kondicí; tělesně zdatné, hbité a atraktivní muže oslavovala i klasická umělecká díla a mýty. Za základ udržování dobrého zdravotního stavu se považovala taneční a bojová umění, jakož i sportovní trénink na čerstvém vzduchu pod vedením trenéra – týkalo se to ovšem pouze mužů, ženy byly z veřejného života vyloučeny. Původní válečníci se přeměnili v občany *polis* (městského státu), kteří obdivovali krásu a umění a jejichž ideálem byla kultivovaná mysl

* Emetika – léky vyvolávající zvracení. Pozn. red.

a disciplinované tělo. Sochařství a malířství starověkých Athén skládalo hold lidským tvarům, s pýchou prezentovalo lidské tělo v plné nahotě a nacházelo v jeho geometrických formách ozvěny základní harmonie přírody. Už tehdy byly položeny základy tradice, která pak nalezla své vyvrcholení v době renesance v podobě „Vitruviova člověka“ – nahého mužského těla v centru vesmíru.

Dílčí pohledy na řeckou medicínu nabízejí Homérovy eposy, pocházející nejspíše z doby před rokem 600 př. n. l., ale zahrnující i starší, ústně tradované příběhy.

Důkladní vědci napočítali v eposu *Ílias* celkem 147 válečných poranění (z toho bylo 106 bodnutí oštěpem, 17 ran mečem, 12 zásahů šípy a 12 poranění střelou z praku). Mezi těmi, kdo přežili zásah šípem, byl i král Meneláos ze Sparty; lékaři mu šíp vyňali, ránu vysáli a aplikovali na ni hojivou mast. V tomto postupu, stejně jako v dalších, jež Homér popisuje, se neprojevuje jakýkoli vliv Egypta – i to svědčí o tom, že pokud zpočátku řecká lékařská praxe z egyptské vycházela, velmi brzy tento vliv vymizel. Řecká medicína také vždy měla zcela specifickou podobu díky zásadně nenáboženskému charakteru všech medicínských textů.

Současně je ovšem třeba připustit, že řecká společnost jako celek z tradice léčení za pomoci božských sil čerpala. U Homéra se jako bůh uzdravování objevuje Apollón – střídavě šířitel moru i zachránce. V eposu *Ílias* jsou to právě bohové, kdo na lidstvo sesílají morové rány, a také řecké mýty a báje bohatě oplývají nejrůznějšími poraněními, za nimiž lze vidět bohy; vzpomeňme jen Prométhea, jemuž orel vykloval játra. Se zdravím a nemocemi mělo co do činění hodně bohů, avšak nejdůležitější mezi nimi byl Asklépios, který byl dokonce nadán mocí křísit mrtvé. Hrdinný bojovník a bezúhonný lékař Asklépios byl synem samotného Apollóna, který ho však zplodil s obyčejnou smrtelnicí. Naučil se užívání léčivých rostlin od Kentaura Cheiróna, a začal tohoto umění používat pro dobro nemocných. Tím, že křísil a vracel do života i lidi již zemřelé, ovšem proti sobě popudil boha podsvětí Háda (v římském podání Plútóna), a ten si na něj stěžoval Diovi. Zeus Asklépia za trest usmrtil bleskem, a teprve o mnoho později byl Asklépios opět vzat na milost a povýšen mezi bohy.

Poněkud odlišná verze Asklépiova příběhu se objevuje u Homéra. Ten ho zpodobňuje jako rodového náčelníka a školeného ranhojiče; lékaři se stali teprve jeho synové (Asklépiovci), od nichž pocházejí všichni další Asklépiovi následovníci. Jako bůh medicíny je Asklépios obvykle zpodobňován jako důstojný muž s bradkou, holí a hadem; od těchto znaků se odvozuje symbol lékařského povolání užívaný dodnes (hadi byli díky své schopnosti svlékat starou kůži považováni za symbol neustále se obrozujícího života). Bůh Asklépios byl často zobrazo-

ván v doprovodu svých dvou dcer – Hygieii (bohyně zdraví či – chtě-li – hygieny) a Panakeii (bohyně vyléčení každé nemoci).

Asklépios se postupně stal kultovní osobností a patronem všech lékařů. Pindaros o něm napsal:

Pricházeli k němu s vředy odhalujícími živé maso, s končetinami zmrzačenými či sedřenými kameny z praků, schvácení letními horečkami či třesavkou – a on pomohl každému z nich a zbavil ho jeho individuálního bolu.

Asklépiův kult se rozšířil především během 3. století př. n. l. a kolem roku 200 př. n. l. již stál chrám na počest tohoto boha v každém větším řeckém městě. Nejznámější z těchto Asklépiů (Asklépiových svatyní) byly odhaleny na Kósu, ostrově, kde se údajně narodil i Hippokratés, a také v Epidauru, místě ležícím pouhých pětáctyřicet kilometrů od Athén; existovaly však ještě v dalších nejméně 200 místech a sehrávaly podobnou roli jako svatá místa nadaná léčivou mocí ve středověku nebo Lurdy dnes. Všechny hlavní svatyně se honosily skvělými chrámy a jejich léčebné úspěchy byly oslavovány pamětními nápisy na jejich stěnách. Ti, kteří se sem přicházeli léčit, museli přespát ve speciálních tzv. inkubačních komorách, kde se jim mělo v průběhu „chrámového spánku“ díky Asklépiovi zjevit, čím trpí a jaká by měla být léčba. Bůh buď „zařídil“ léčbu sám, anebo přinesl nemocnému takový sen, jehož výklad naznačil způsob léčby. Vyléčený pacient obvykle zanechal na stěně svatyně připomínku zázraku, jímž byl uzdraven, jako např.: „Hemodikés z Lampsakosu trpěl ochrnutím na celém těle a byl ve spánku uzdraven božskými silami.“ Jako vykladači snů v Asklépiích lékaři sloužili jen výjimečně, nicméně v okolí svatyní se pohybovali nejrůznější léčitelé náboženského i světského zaměření.

Řekové ovšem pěstovali i jiné religiózní léčebné metody; zabývali se jimi vyhaněcí zlých duchů, léčitele, šamani i kněží. Některé choroby, jako např. epilepsie, byly považovány za trest nebes. Epos *Ílias* začíná popisem moru, který na zemi seslal Apollón. Za zmírněním strašlivého moru, který vypukl v Athénách v letech 430–427 př. n. l., bylo spatřováno vyslyšení proseb ohrožených obyvatel bohy.

Hippokratés postavil medicínu na zcela jiné základy: léčení se stalo nezávislým na nadpřirozených silách a bylo propojeno s přírodní filozofií. Ve spisu *O svaté nemoci* (přibližně 410 př. n. l.) jednoznačně odmítl přetrvávající myšlenku o božském původu epilepsie a s notnou dávkou sarkasmu provádí přehlídku nejrůznějších božstev, která podle dřívějších představ měla epilepsii způsobovat. Pokud se postižený svíjel a skřípal zuby, byla za onemocněním skryta bohyně Héra,

trápily-li pacienta noční můry a deliria, mohla za to obvykle bohyně magie Hekaté, atd. Poté si autor položil otázku, jaké jsou pro podobné fantazie k dispozici důkazy. „Člověk považuje svou přirozenost, jakož i příčiny svých chorob, za dílo bohů z neznalosti, nevzdělanosti a v důsledku víry v zázraky,“ říká autor, „a toto přesvědčení je utvrzováno neschopností poznat skutečnost.“ Autor to považuje za projev hlouposti. V žádném z Hippokratových spisů nenajdete ani sebemenší náznak toho, že by se na vyvolávání nebo naopak léčení chorob měly podílet božské síly.

Zesměšnění představ o „svaté nemoci“ souznělo s elitářským ideálem profesionální identity. Hippokratovi přívrženci přicházeli na „trh“ řecké polis s nabídkou a přísliby, jimiž chtěli odsunout do pozadí tradiční léčitele. Ti, kdo se snažili vykládat nemoci jako dílo božských sil, byli proto označeni za čaroděje a šarlatány. Na rozdíl od těchto diletantů, vysvětlujících vše božskými zásahy, přinášeli Hippokratovi následníci *přirozené* vysvětlení etiologie chorob. Spis *O svaté nemoci* snesl příčiny choroby z nebes na zemi. Opravdoví lékaři přestali být považováni za prostředníky božských sil a stali se pomocníky a druhy nemocných u jejich lůžka.

Oddělení medicíny od náboženství mělo za následek také další charakteristický rys řeckého léčitelského umění: jeho otevřenost a upřímnost, což byly kvality typické pro řecké intelektuální aktivity všeobecně, a to především v souvislosti s politickou diferenciací a kulturní pluralitou. V konstelaci tehdejších městských států, jimiž byla poseta řecká pevnina i ostrovy v Egejském moři, se léčitelství stalo součástí veřejného života a bylo úzce propojeno s ostatními duchovními činnostmi. Neexistoval zde žádný diktát podobný Chammurabiho zákoníku, ani žádná státní medicínská byrokracie, jaká fungovala v Egyptě, neexistovaly zde zkoušky opravňující k výkonu lékařské profese, ani jiné způsoby posuzování odborné kvalifikace. Ti, kdo se nazývali lékaři (*iátrói*), proto museli den co den vstupovat do soutěže s felčary, schopnými napravovat vykloubeniny a zlomené kosti, s vyháněči zlých duchů, s kořenářkami, kněžními léčícími zaříkáváním a s nejrůznějšími dalšími eskamotéry a snašet posměšky autorů divadelních kusů a kritické posudky filozofů. Řecká medicína a její praktické provádění byly prostě přístupny komukoli a všem (proto ji, podobně jako později v Římě, velmi často provozovali bývalí otroci).

Zajímavé je také to, že v naprostém kontrastu k medicínskému učení v Babylónu nebo Egyptě, které neponechávalo žádný prostor kontroverzím a tvořilo jakýsi seznam přesných instrukcí, vyznačovala se řecká medicína mnohem větší mnohotvárností a rozmanitostí. Řečtí autoři medicínských testů byli milovníky spekulací a argumentací, nepochybně i v důsledku snahy upoutat pozornost veřejnosti. Za

pomocí obchodování s fakty a manipulace s logickým argumenty se lékaři snažili o porážku svých rivalů.

Konečným cílem bylo pochopit řád vesmíru, a protože ten zahrnoval i lidský organismus, chápaný jako mikrokosmos v rámci velkého pořádku přírody (makrokosmu), vyplývaly z těchto metafyzických spekulací i konkrétní medicínské důsledky. Nejstarší iónští filozofové věřili v možnost nalézt a poznat základní elementární látku, ale Parmenidés z Eleje v jižní Itálii později tyto monokauzální teorie podrobil kritice. Šamansky zaměřený Parmenidés z Eleje (515–450 př. n. l.) totiž zastával názor, že klíčová není materiální podstata, nýbrž procesy rozhodující o změnách a stabilitě vesmíru.

Na tuto představu navazovala řada dalších teorií zabývajících se záhadami kosmu. Podle geometra Pýthagora, který žil v Krotónu na Sicílii (530 př. n. l.), spočíval klíč k řešení v číslech a jejich harmonii – a také v dynamické rovnováze protikladů, založené na protikladu lichých a sudých čísel. Pro Hérakleita (540–475 př. n. l.) byla jedinou konstantou v makrokosmu, tvořeném ohněm a vodou, samotná změna; pro Démokrita (asi 460–370 př. n. l.) zase spočívala podstata všeho v proudění atomů ve vzduchoprázdnu.

Další autoři, jako např. Empedoklés ze Sicílie (polovina 5. století př. n. l.), chápali přírodu jako soubor relativně malého počtu základních prvků (země, vzduchu, ohně a vody), které se navzájem kombinují do přechodně stabilních směsí. Prvním, kdo zásadním způsobem posunul kupředu některé z fyziologických doktrín řecké medicíny, byl – na základě učení Parmenidova – Empedoklés. Součástí jeho učení byla představa o vrozeném teplu jako zdroji všech životních procesů, včetně trávení; o ochlazovací funkci vzduchu; a konečně i o játrech jako zdroji krve sloužící k vyživování tkání.

Empedoklův současník Alkmaión z Krotónu (kolem r. 500 př. n. l.) přišel s myšlenkou, že hlavním orgánem smyslových vjemů není srdce, nýbrž mozek. To bylo založeno na reálném pozorování: zkoumání oční bulvy umožnilo Alkmaiónovi objevit optický nerv vedoucí z oka do nitra lebky. Podobně vysvětloval Alkmaión i fungování sluchu a čichu, neboť si správně povšiml, že také z uší a nosních dírek vedou průchody směrem k mozku.

Alkmaión zcela odmítl roli démonů při vzniku chorob a na zdraví nahlížel způsobem velmi blízkým pojetí Pýthagorovu, totiž jako na soupeření základních dvojic tělesných sil: tepla a chladu, sladkosti a kyselosti, vlhkosti a suchosti. Předpokládal, že choroby jsou ukryty kdesi v krvi, kostní dřeni či mozku a mohou se projevit vlivem jak zevních příčin, tak vnitřní nerovnováhy, vyvolané nadměrnou či naopak nedostatečnou výživou. Podobné názory lze nalézt i v několika textech sebraných spisů Hippokratových (440–377 př. n. l.), i když

důkazy o přímém vlivu neexistují. Pravda je taková, že obraz těchto prvních autorů je pro nás dnes poněkud nejasný, neboť jejich názory a teorie se nám zachovaly pouze díky pozdějším komentátorům či kritikům (jako byl Platón), kteří je užívali k vlastním polemickým cílům.

Jasně je jedno – totiž že v klasických řeckých *filozofických* úvahách týkajících se přírody se stále více objevovaly souvislosti s úvahami *medicínskými*, zabývajícími se otázkami zdraví a nemoci; ostatně dialog a diskuse byly integrální součástí řeckého intelektuálního klimatu. Na rozdíl od Blízkého východu neudělalo starověké Řecko z medicíny uzavřený kněžský systém – jeho lékařská nauka byla otevřena nejrozličnějším vlivům a přístupná nově přichozím. To obojí jí propůjčovalo dostatečnou pružnost a vitalitu.

Tato otevřenost vyplývala z faktu, že řecká civilizace vyrůstala z celé řady center od Malé Asie až po Sicílii, a žádné z lékařských sekt se proto nepodařilo uchvátit profesionální monopol. Athény byly prvním městským státem, který se rozhodl podporovat systém většího počtu léčitelů, provozujících svou činnost jako své hlavní a jediné povolání a získávajících si obživu na základě plateb za výkon. Ostatně i sám velký Hippokratés byl podle Platóna (427–347 př. n. l.) připraven vyučovat lékařskému umění každého, kdo si mohl dovolit zaplatit.

HIPPOKRATÉS

Vše, co dnes víme o Hippokratovi (460–377 př. n. l.), pochází z říše legend. Podle prvních životopisců se narodil na ostrově Kós a prožil dlouhý a ctnostný život. Slavný soubor *Corpus Hippocraticum* obsahuje šedesát či sedmdesát svazků, avšak Hippokratés sám je jejich autorem pouze v tom smyslu, v jakém je Homér autorem *Íliady*. Jde totiž o díla nejen jeho, ale i jeho žáků; tato díla byla ještě ve starověku, podobně jako jednotlivé součásti bible, často zpřeházena, fragmentizována a znovu pospojována. To, co dnes známe jako *Corpus Hippocraticum*, bylo nashromážděno převážně někdy kolem roku 250 př. n. l. v slavné knihovně v Alexandrii, ale některé z textů byly doplněny ještě později. Navzdory tomu, že vědci vyplýtvali litry inkoustu na nejrozličnější diskuse o tom, zda jde o texty autentické nebo falešné, kontroverze nadále přetrvávají.

Corpus Hippocraticum je značně různorodým dílem. Některé jeho součásti, jako např. *O umění*, jsou zaměřeny ryze filozoficky, jiné jsou vzdělávací; a konečně další, jako třeba *O epidemiích*, připomínají soubor kasuistik. Všechny je spojuje přesvědčení, že i zdraví a nemo-